

הכנסת

מרכז המחקר והמידע

גבולות הציות והסרבנות לפקודה הצבאית

מוגש לוועדת החינוך, התרבות והספורט

ולוועדת החוץ והביטחון

לקראת אירוע מיוחד בהשתתפות תלמידים

לציון יום כינונה של הכנסת

הכנסת, מרכז המחקר והמידע

קריית בן-גוריון, ירושלים 91950

טל': 02 - 6408240/1

פקס: 02 - 6496103

www.knesset.gov.il/mmm

כתיבה: עו"ד ירון אונגר

אישור: עו"ד הודיה קין, ראש צוות

עריכה לשונית: מערכת "דברי הכנסת"

ד' בשבט תש"ע

19 בינואר 2010

תמצית

מסמך זה נכתב לקראת אירוע מיוחד המשותף לוועדת החינוך, התרבות והספורט ולוועדת החוץ והביטחון לציון יום כינונה של הכנסת, בהשתתפות בני נוער. המסמך עוסק בסוגיית גבולות הציות והסרבנות לפקודה הצבאית.

סוגיה זו מלווה את מדינת ישראל בכל שנות קיומה. לבני נוער יש בה עניין רב, שכן הם מיועדים לשירות חובה, ולא אחת בני נוער הם שמעלים אותה על סדר-היום הציבורי.

נפתח את המסמך בסקירת הרקע ההיסטורי לתופעת הסרבנות למילוי פקודה צבאית בישראל, ובה נקודות ציון מרכזיות בהתפתחותה של התופעה. לאחר מכן נדון בגורמים להתרחבות התופעה ובטיעוני המצדיקים את הסרבנות אל מול טיעוני השוללים אותה. לבסוף נסקור את המצב המשפטי בעניין זה כפי שהוא בא לידי ביטוי בהוראות החוק ובפסיקת בתי-המשפט בישראל ואת עמדת המשפט העברי בסוגיה.

הממצאים העיקריים העולים מן המסמך:

- בשנות קיומה של המדינה התרחבה הסרבנות מתופעה שולית המייצגת **קבוצות רדיקליות** בחברה הישראלית לתופעה ששותפים לה **חלקים רחבים למדי בציבוריות הישראלית**, והיא אף חדרה אל שורות הצבא.
- שינוי משמעותי נוסף נוגע לאופייה של הסרבנות. **מסרבנות מלאה** מטעמים פציפיסטיים בלבד, היא הפכה ל**סרבנות סלקטיבית** לשרת באזורים מסוימים או למלא פקודות מסוימות. ייתכן כי שינוי זה גרם להתרחבות תופעת הסרבנות.
- תהליך משמעותי נוסף נוגע למניעי הסרבנות. בעבר הסרבן ביקש לנהוג לפי צו מצפוני בלבד, ואילו כיום פעמים רבות הוא מבקש לעשות בסירוב שימוש פוליטי כדי לשנות את מדיניות הממשלה.
- הגורמים להתרחבותה של התופעה מגוונים, וקשורים במידה רבה להיחלשותה של הלאומיות אל מול עליית קרנן של תפיסות אינדיבידואליות, בצד תהליכים חברתיים שהובילו לניכור בין החברה האזרחית לצבא.
- הסרבנות היא סוגיה מורכבת, המעמתת בין זכות האזרח לחופש המצפון והדת אל מול חובתו להגן על המדינה ולהימנע מכל פעולה שיש בה כדי לפגוע בביטחונה. קובעי המדיניות נדרשים למלאכת איזון ראויה שתבטיח הגנה מרבית על חופש המצפון והדת, בצד שמירה על האינטרסים החיוניים של המדינה.
- השוללים את הסרבנות טוענים שבצד החובה הכללית לציית לחוק קיימת חובה עליונה לציית לפקודה הצבאית, בשל אופייה המיוחד של המערכת הצבאית ובשל חיוניותה להבטחת שלומם וביטחונם של אזרחי המדינה, וכן בשל תפקידו של צה"ל כגורם מלכד בחברה הישראלית.
- המצדדים בסרבנות מבססים את סירובם על טעמים של מוסר טבעי, על עקרון חופש המצפון והדת, על הערכים הדמוקרטיים שמכוחם הפקודה הצבאית שואבת את כוחה ועל הטענה שהסרבנות יכולה לשמש כעין בלם מפני ציות עיוור לפקודה, ושולליה מסתכנים ביצירת חיילים חסרי רגישות מוסרית.
- חוק השיפוט הצבאי מכיר בזכותו של חייל לסרב למלא פקודה מטעמים שבמצפון רק כאשר היא בלתי חוקית בעליל וקיומה סותר מוסר אנושי בסיסי. בית-הדין הצבאי אף קבע שחייל חייב שלא למלא פקודה מסוג זה.
- חוק שירות הביטחון מאפשר לשר הביטחון לשחרר חייל או חיילת משירות צבאי מטעמים שבמצפון, אך בתי-המשפט קבעו שרק סרבנות מלאה מטעמים פציפיסטיים עשויה לשמש עילה לפטור מסוג זה, ואילו סרבנות סלקטיבית למלא פקודה מסוימת או לשרת באזור מסוים אינה עילה לקבלתו.

הכנסת

מרכז המחקר והמידע

- לפי המשפט העברי אין לפטור חייל מחובת הגיוס או להכיר בזכותו לסרב לפקודה הצבאית מטעמים שבמצפון, אלא אם כן טעמים אלו מעוגנים בהלכה היהודית או במוסר היהודי הבא לידי ביטוי במקורותיו המוסמכים של המשפט העברי.

1. בין סרבנות מצפון לאי-ציות אזרחי

הבחנה חשובה שיש לעשות בטרם ניגשים לבחינת התופעה של סרבנות למלא פקודה צבאית מטעמים מוסריים היא ההבחנה שבין סרבנות מצפון לאי-ציות אזרחי, שעליה עמדו חוקרים רבים.¹

אי-ציות אזרחי הוא הפרה של החוק באמצעים לא אלימים שמטרתה ליצור לחץ פוליטי על השלטון כדי שישנה את מדיניותו. הפרה מסוג זה עשויה להתבטא באי-קיום החובה המעוגנת בחוק להתגייס ובהפרה של פקודות הצבא, וגם מחוץ להקשר הצבאי, כגון באי-קיום החובה לשלם מס.

בהיסטוריה המערבית של העת האחרונה ידועים מקרים אחדים של אי-ציות אזרחי.² פעולות אלו נחלו הצלחה בעיקר בשל נכונותם של מנהיגי המחאה לשאת במחיר האישי הכבד הכרוך בהנהגת המרי האזרחי ויכולתם לסחוף רבים אחריהם.

מנגד, סרבנות המצפון³ מבקשת להשיג יעד מצומצם יותר. סרבן המצפון אינו מבקש לשנות מדיניות, אלא רק להימנע מפעולה המנוגדת למצפונו ולערכים הבסיסיים שהוא מאמין בהם.⁴

חשיבותה של הבחנה זו נובעת בעיקר מכך שאי-ציות אזרחי מאיים על החברה יותר מסרבנות המצפון הקלאסית. בשל כך, יש להניח שהממסד יוכל לגלות יתר סלחנות כלפי סרבנות המצפון וסלחנות פחותה לסרבנות הלובשת אצטלה מצפונית, שתכליתה האמיתית היא לעצב מחדש את המדיניות.⁵

2. רקע היסטורי

לסרבנות המצפונית והפוליטית בישראל יש יסודות איתנים בהיסטוריה היהודית, מסירובן הידוע של המיילדות העבריות להישמע לפקודת פרעה מלך מצרים להשליך ליאור את "כל הבן היילוד"⁶ ועד דברי ימיה של מדינת ישראל המתחדשת.⁷

¹ ראו אבי שגיא ורון שפירא, "אי ציות אזרחי וסרבנות מצפונית", **אלפיים** 27 (תשס"ד 2004), עמ' 47-49; אבי שגיא, "הסרבנות המצפונית ומעמדה במסורת היהודית", **תרבות דמוקרטית** 11 (תשס"ח 2007), עמ' 203, ובהפניות שבהערה 1.

² כמו אלו של הנרי דוד תורו (ראו ויינשטיין יהושע [עורך], **אי-ציות ודמוקרטיה**, הוצאת שלם, ירושלים 1998, עמ' 71-72), של מרתין לותר קינג הבן (שם, עמ' 123-124), ושל מהטמה גאנדי בהודו (שם, עמ' 111-113).

³ להרחבה על משמעותו הפילוסופית של המצפון ראו: אבי שגיא, "הסרבנות המצפונית ומעמדה במסורת היהודית", **תרבות דמוקרטית** 11 (תשס"ח 2007), עמ' 205-216.

⁴ ראו חיים גנו **ציות וסירוב – אנרכיזם פילוסופי וסרבנות פוליטית**, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 1996, עמ' 120; גדעון דורון, "סרבנות מצפונית כווסת של מדיניות", **בעיות בינלאומיות** כ"ח 53 (1989) 26, בעמ' 29; אבי שגיא, "הסרבנות המצפונית ומעמדה במסורת היהודית", **תרבות דמוקרטית** 11 (תשס"ח 2007), עמ' 216.

⁵ חיים גנו מבחין גם בין אי-ציות אזרחי למטרות כפייה לבין אי-ציות אזרחי למטרות שכנוע. לדבריו, אי-ציות מן הסוג הראשון טומן בחובו סכנה גדולה יותר לסמכותו של מוסד החוק מאי-ציות מן הסוג השני, אולם אי-ציות למטרות שכנוע בלבד מסוכן פחות מסרבנות מצפונית, משום שהוא "מבליע הכרה בתביעת החוק לקבוע את התנהגויות החברה" (**ציות וסירוב – אנרכיזם פילוסופי וסרבנות פוליטית**, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 1996, עמ' 121-122). לעניין ההשלכה המשפטית של הבחנה זו ראו להלן ליד הציון להערה 85.

⁶ **שמות** א, טז-יז. לדוגמאות נוספות מן המסורת היהודית לסרבנות למלא פקודה מטעמי מצפון, ראו: יורם חזוני, "המקור היהודי למסורת אי-הציות המערבית", בתוך: יהושע ויינשטיין (עורך), **אי-ציות ודמוקרטיה**, הוצאת שלם, ירושלים 1998, עמ' 28; ראו גם משה גרינברג, "עמשא, אבנר ויאב: על הסירוב לפקודות בלתי חוקיות במשנת חז"ל", **שדמות** ע"ד (אדר תש"ם) עמ' 80-87.

הסרבנות הממוסדת במדינת ישראל נולדה כמעט עם לידתה של המדינה. **בשנת 1947 ייסד נתן חופשי**, חבר ותיק בתנועת **ברית שלום**, שחרטה על דגלה הקמת מדינה דו-לאומית בארץ-ישראל, את **אגודת סרבני המלחמה מטעמי מצפון בארץ-ישראל**, שהטיפה להימנעות מכל פעולה אלימה, וראתה במלחמה כשהיא לעצמה פשע נגד האנושות שאין להשתתף בו.

כשנה לאחר מכן, לאחר שראש הממשלה דאז, דוד בן גוריון, הורה על השמדתה של אניית האצ"ל "אלטלנה" מחשד שמא היא נועדה להכשיר את הקרקע לקראת הפיכה צבאית בישראל, סירבו רבים מן הטייסים⁸ והתותחנים שנדרשו להפגז את האונייה למלא את הפקודה. בשיחה בין מפקד חיל התותחנים מאיר אילן ליוסף אקסון, ממקימי חיל התותחנים,⁹ איים אילן על אקסון שהסירוב יעלה לו בחייו, ואקסון השיב: "אני יודע מהו משפט צבאי ומהו סירוב למלא פקודה. לא אמלא פקודה זו בשום פנים ואופן אפילו יעלה הדבר בחיי".

מי שחשב שעם הקמתו של צה"ל וביטולן של המחטרות יאוחדו השורות וסוגיית הסיור המצפוני לא תעלה עוד על הפרק, התבדה.

ב-20 שנותיה הראשונות של מדינת ישראל נשאה סרבנות המצפון אופי **פציפיסטי**. זו היתה **סרבנות מלאה** מבית מדרשה של אגודת סרבני המלחמה מטעמי מצפון בארץ-ישראל.

נראה כי באותה העת היה קונצנזוס רחב בעם בדבר הערך הרב של השירות הצבאי והצורך להותיר את המחלוקת הפוליטית הרחק משורות הצבא. משום כך, רק מעטים סירבו לשרת בצה"ל מטעמי מצפון. **בשנת 1953** ביקש עו"ד **אמנון זכרוני**, חבר באגודת סרבני המלחמה, לשחררו משירות צבאי מטעמי מצפון. בקשתו זו נדחתה, ולאחר מאבק ממושך, ובכלל זה משפטים צבאיים, כליאה ואף שביתת רעב, הוא שוחרר כליל משירות צבאי.

סרבנות מסוג אחר התקיימה עם **סיומה של מלחמת ששת הימים** וההשתלטות על העיר חברון. הרמטכ"ל דאז יצחק רבין הורה לרב שלמה גורן, ששימש הרב הצבאי הראשי, להוציא ממערת המכפלה את דגל ישראל, את ארון הקודש ואת ספר התורה שהכניס לשם. פקודה זו לא בוצעה, ולימים סיפר הרב גורן כי "**הודעתי לו מפורשות כי לא אקיימן ובה אני מסרב לפקודות אלה**".¹⁰

עם סיום המלחמה נפתח שלב חדש בהתפתחותה של הסרבנות בישראל. משמאל היו שראו בעצם תפיסתם של שטחי יהודה ושומרון ובשליטה בגורלם של פלסטינים שהתגוררו בהם עוולה מוסרית. מכוחה של השקפה זו היו שביקשו להימנע משירות צבאי בשטחים האלה. מנגד, מימין, בעקבות דיונים על החזרת שטחי יהודה ושומרון לשליטה ירדנית יצאה קריאה של הרב צבי יהודה הכהן קוק, מנהיג הצינות הדתית, תחת הכותרת "**לא תגורו**", שלפיה יש "**חיוב... על כל איש צבא בישראל, למנוע ולעכב את זה בכל אומץ ועוז**".¹¹

⁷ הסקירה ההיסטורית לתקופה שמקום המדינה ועד מלחמת לבנון הראשונה מבוססת ברובה על מאמרו של אלק ד' אפשטיין, "המאבק על הלגיטימציה: התפתחות הסרבנות המצפונית בישראל מקום המדינה ועד למלחמת לבנון", **סוציולוגיה ישראלית** א (2) (1999), עמ' 319 ואילך.

⁸ שלמה נקדימון, **אלטלנה**, ירושלים תשל"ח, עמ' 287.

⁹ שם, עמ' 295.

¹⁰ "**שחרור מערת המכפלה**", ריאיון עם הרב שלמה גורן (מראיין: ד"ר יוסף שרביט), בכתובת: <http://62.219.90.85/content.asp?pageid=67>, כניסה אחרונה: 19 בינואר 2010.

¹¹ לנוסח המלא של הכרוז, ראו **פסקים ותשובות בעניין מצוות ישוב ארץ ישראל וגזירת העקירה של יישובים יהודיים בארץ ישראל**, הוצאת מאבני המקום, בית-אל, ניסן תשס"ה, עמ' 7. מכוחה של התבטאות זו והתבטאויות דומות נוספות מסיק תלמידו, הרב זלמן ברוך מלמד, כי "דעת הרב צבי יהודה, שלכל יהודי, בין אזרח בין חייל... **חל איסור גמור להשתתף במעשה של פינוי יהודים מאדמתם על מנת להעביר את המקום לנכרים**". הרב זלמן ברוך מלמד, "איסור להשתתף בגירוש יהודים", **שם**, עמ' 17.

באוגוסט 1971 נשלח מכתב לשר הביטחון דאז משה דיין, בחתימתם של ארבעה מחברי הארגון הסוציאליסטי הרדיקלי "מצפן", ובו הכריזו על סירובם להתגייס ל"צבא הכיבוש". סרבנות זו נשאה אופי של **מחאה פוליטית**, וככל הנראה בשל כך התייחסו אליה הרשויות בחומרה רבה.

אומנם זה היה **סירוב מלא** לכל צורה של גיוס לצה"ל, מתוך הנחה שגם אם ישולב החייל בתפקיד עורפי "זה משחרר חייל אחר להיות חייל כובש", אך שלא כמו סרבנותם של חברי אגודת סרבני המלחמה מטעמי מצפון בארץ-ישראל, הוא נבע **מהתנגדות לפעילות צבאית מסוימת**, ולא מהתנגדות עקרונית להפעלת כוח לשם השגתן של מטרות פוליטיות.

בפועל, רק אחד מחברי הקבוצה, גיורא נוימן, מימש את הצהרותיו במכתב שנשלח לדיין, ובעקבות סירובו להתגייס הוא נשפט ונכלא פעמים אחדות. לבסוף, לאחר כשנה וחצי של מאסר (במצטבר), התרצו הרשויות והתירו לו לשרת ללא נשק ומדים בבית-חולים צבאי.

התפתחות משמעותית בעניין זה חלה חודשים אחדים לאחר מכן, והיא מיוחסת לחברי הארגון הפוליטי המתחרה ל"מצפן" – **שי"ח** (שמאל ישראלי חדש). חברי ארגון זה לא שלחו מכתב פומבי לשר הביטחון ואף לא דרשו לשחררם מכל שירות בצה"ל, אלא ביקשו מרשויות הצבא, איש-איש בהגיע תורו להתגייס, שלא לאלצם לשרת בשטחי יהודה ושומרון.

לימים קיבלה סרבנות מסוג זה את הכינוי **סרבנות סלקטיבית**, שכן הסרבן אינו מסרב להשתתף בכל פעילות צבאית באשר היא אלא רק בכזאת הנתפסת בעיניו כבלתי מוסרית.

ספק אם אפשר לראות בדרך שבה בחרו חברי שי"ח "סרבנות", שכן הם מעולם לא התעמתו עם הרשויות – על-פי רוב נענו רשויות הצבא בחיוב לבקשותיהם. רשויות הצבא נענו לבקשותיהם משום שראו בדרך שבה הוגשו הבקשות משום הודאה בסמכות הצבא לכפות על החייל לשרת בדרך המתאימה לרשויות, להבדיל מהדרך שבה פעלו חברי "מצפן", הקוראת תיגר על סמכות הרשויות לעשות כן.

ביולי 1979 נשלח לשר הביטחון "מכתב השמיניסטים הראשון", ובו הצהירו 27 בוגרי כיתות י"א וי"ב על סירובם לשרת ביהודה, שומרון וחבל עזה, משום שלדידם נוכחות צה"ל במקומות אלו כרוכה ב"דיכוי מתמיד", ב"כריית תהום איבה בין ישראלים לפלשתינים" וב"חיסול סיכויי השלום בין שני העמים". חותמי המכתב עמדו בסירובם לשרת בשטחים גם לאחר שהתגייסו, והרשויות נהגו בהם ביד קשה. המפורסם שבהם היה גדי אלגזי, שאף עתר לבג"ץ נגד כליאתו החוזרת ונשנית.

מכתב זה הוביל גם לשינוי במדיניות הצבא בנוגע לבקשות אישיות להימנע משירות ביהודה, שומרון וחבל עזה מטעמי מצפון, ומעתה נטה הצבא שלא להיעתר לבקשות מסוג זה. בדיון בעתירתו של אלגזי¹² נדרשו הרשויות להסביר את פשר שינוי המדיניות. מתשובת המדינה על העתירה עולה שהמחאה הפוליטית המאורגנת של חברי קבוצה ה"מבקשת להכתיב לצבא היכן תשרת והיכן לא" נתפסה כ"**חותרת תחת הצבא באשר הוא**", והיא שמצדיקה את שינוי המדיניות.¹³

מנגד, מתצהירו של ראש אכ"א דאז, האלוף משה נתיב, שצורף לתגובת המדינה על העתירה, עולה שהצבא שינה את מדיניותו משום שנוכח לדעת שתופעה "ספוראדית" שצה"ל הצליח "לחיות עמה"

¹² בג"ץ 470/80 אלגזי נ' שר הביטחון (לא פורסם).

¹³ סעיף 5 להודעה מטעם פרקליטות המדינה (ע"י עו"ד רנאטו יאראק) בבג"ץ 470/80 אלגזי נ' שר הביטחון, מובא אצל אלק ד' אפשטיין, "המאבק על הלגיטימציה: התפתחות הסרבנות המצפונית בישראל מקום המדינה ועד למלחמת לבנון", **סוציולוגיה ישראלית** א (2) (1999), עמ' 342.

ביוני 1982 החליטה ממשלת ישראל על יציאה למבצע צבאי להבטחת שלומם וביטחונם של תושבי הגליל. התרחבות המבצע, שקיבל את הכינוי **מלחמת שלום הגליל**, התמשכותו ומספר החללים הגדול בקרב חיילי צה"ל, הביאו למחאה ציבורית שהיו שותפים לה גם אנשי שמאל שתמכו במבצע בראשית דרכו. המחאה חלחלה לתוך הצבא והביאה לכך שגם **קצינים בכירים** הביעו התנגדות להמשך המלחמה.

המפורסם שבמתנגדים למלחמה הוא **אלי גבע**, ששימש באותה העת מפקד חטיבת השריון. במהלך הלחימה הכריז גבע שלדעתו הפגיעה באוכלוסייה אזרחית הופכת את המלחמה לבלתי לגיטימית, ובשל כך פרש מתפקידו.

לראשונה חלחלה הסרבנות לתוך שורות הצבא, ולראשונה עמד הצבא בפני **סרבנות פוליטית** שנועדה **להשפיע על יישום המדיניות ואף על תכנונה וגיבושה**. מגמה זו בולטת בדבריו של פרופ' ישעיהו ליבוביץ' שנים אחדות לאחר מכן, ש"הפתרון הוא כמה מאות סרבני שירות בשטחים"¹⁵.

במהלך המלחמה הוקמה תנועת "יש גבול", שלקחה את רעיון הסרבנות הפוליטית צעד אחד קדימה בחורטה על דגלה את הקריאה לסרבנות המונית ככלי אפקטיבי לשינוי מדיניות הממשלה.

בד בבד עם פריחתה של הסרבנות הפוליטית במלחמת שלום הגליל, החלה להתפתח סרבנות מסוג אחר, **סרבנות "אפורה"**, של חיילים שהצליחו להימנע משירות צבאי הנוגד את מצפונם בדרכים שונות בלי להתעמת ישירות עם רשויות הצבא ובלי לסרב למלא צווי גיוס ופקודות.

מבחינה סוציולוגית, הסרבנות במלחמת שלום הגליל חרגה מבחינת היקפה ומבחינת אופיים של הסרבנים מכל סרבנות אחרת במערכת הצבאית עד למלחמה זו. הסרבנים לא היו עוד חברי קבוצות שוליים רדיקליות בחברה הישראלית. **תופעת הסרבנות חדרה מן השוליים של המערכת הפוליטית לחלקים מרכזיים יותר שלה**.

יש הסוברים שלסרבנות במהלך מלחמת לבנון היתה תרומה נכבדה להחלטת הממשלה על סיום הלחימה,¹⁶ ויש המשערים שסרבנות זו תרמה גם לנכונותה של מערכת המשפט להכיר לראשונה בחוקיותה של הסרבנות הפציפיסטית.¹⁷

בשנת 1987 יצא לאקרנים הסרט "בלוז לחופש הגדול", שעסק בהתחבטויותיהם של צעירים בשאלת הגיוס לצבא על רקע השכול ואובדן תום הנעורים. באותה שנה נשלח לראש הממשלה יצחק שמיר **מכתב השמיניסטים השני**, בחתימתם של 16 תלמידי תיכון, ובו הודיעו התלמידים שהם מסרבים "לקחת חלק בפעולות דיכוי"¹⁸.

¹⁴ סעיף 3 לתצהיר התשובה של ראש אכ"א, בבג"ץ 470/80 אלגזי נ' שר הביטחון, ראו אפשטיין, שם, עמ' 343.

¹⁵ ישעיהו ליבוביץ', **מוסף הארץ**, 11 בנובמבר 1988.

¹⁶ אלכס פישמן מביא עדות על הופעה של הרמטכ"ל לשעבר, משה לוי ז"ל, בפני פורום הביטחון של הקיבוץ הארצי, שבה הודה שלתופעת הסירוב במהלך המלחמה, ובעיקר במהלך השהות בלבנון, היתה השפעה מכרעת על שר הביטחון דאז, משה ארנס; ארנס "החליט להתחיל להתקפל משם, תוכנית שמומשה בסופו של דבר, ב-1985, על ידי שר הביטחון יצחק רבין" ("גיבורים תקשורתיים", **מוניטין**, מרס 1990).

¹⁷ ראו אלק ד' אפשטיין, "המאבק על הלגיטימציה: התפתחות הסרבנות המצפונית בישראל מקום המדינה ועד למלחמת לבנון", **סוציולוגיה ישראלית** א (2) (1999), עמ' 348.

¹⁸ ראו עוז אלמוג, **פרידה משרוליק – שינוי ערכים באליטה הישראלית**, אוניברסיטת חיפה, תשס"ד, עמ' 807-808.

שמיר הגיב בביטול למכתב באומרו ש"חותמי מכתב השמיניות הינם חריגים. **אין כל תופעה של כדור-שלג שצריכה ליצור דאגה**".¹⁹ כעבור שלושה חודשים פרצה האינתיפאדה הראשונה, וכדור השלג ששמיר לא ראה החל להתגלגל.

האינתיפאדה הראשונה החלה ב-9 בדצמבר 1987 כהתקוממות עממית, שבאה לידי ביטוי בהשלכת אבנים על כוחות צה"ל, ועם הזמן החריפה עד כדי שימוש בבקבוקי תבערה, ברימוני יד, בחומרי נפץ ובירי מנשק קל כנגד חיילי צה"ל.²⁰ לשם דיכוי של פעולות אלו נקטה ישראל מדיניות של יד קשה כלפי המתפרעים.

עם החרפת העימות החלו להישמע קולות סירוב בישראל, שהובלו בעיקר על-ידי תנועת "יש גבול". לפי הנתונים שפרסמה התנועה²¹ עלה בידה להחתים יותר מ-2,500 חיילי מילואים על בקשה שלא לגייסם לפעילות מבצעית נגד הפלסטינים, וכעקבות זאת נשפטו כ-180 חיילים ונשלחו לתקופות מאסר שונות.

עם דיכוייה של האינתיפאדה הראשונה דומה היה שדוכאה במידה ניכרת גם תופעת הסרבנות. ואולם, **בנובמבר 1994** נשלח לשר הביטחון דאז, יצחק רבין, מכתב בחתימתם של כמה קצינים וחיילים, ובראשם **מוטי קרפל**, שבו הצהירו כי בשל מדיניות הממשלה "להקמת מדינה נוכרית בלב ארצנו... אנו עומדים בכל תוקף על חובתנו המוסרית שלא לשתף פעולה עם מדיניות המנוגדת לערכיו של עם ישראל". בעקבות זאת ישב קרפל בכלא צבאי שלוש פעמים, שבועיים בכל פעם.²²

זו היתה סנונית ראשונה לסרבנות גיוס מן הצד הימני של המפה הפוליטית. היא הפכה לתופעה של ממש רק כעשור לאחר פרסום מכתבו של קרפל.²³

החתימה על הסכמי אוסלו **בשנת 1995** הובילה גם לפרסום פסק-הלכה של הרב גורן²⁴ המורה לחייל לסרב לפקודה "לפנות יהודי מיש"ע". זה היה **פסק-הלכה הרבני הראשון המורה לחייל לסרב לפקודה לפנות יישובים**.

זמן קצר לאחר מכן פרסם הרב אברהם שפירא, שכהן כרבה הראשי של ארץ-ישראל וראש ישיבת מרכז הרב, **פסק-הלכה** דומה, שעורר סערה ציבורית. על פסק-הלכה היו חתומים גם הרבנים שאול ישראלי, ראש ישיבת מרכז הרב, ומשה צבי נריה, מייסד ישיבת בני-עקיבא ומן הבולטים שבמנהיגיה הרוחניים של הציונות הדתית באותם ימים.²⁵

האינתיפאדה השנייה החלה בשלהי **ספטמבר 2000** כהתקוממות עממית, אך עד מהרה היא החריפה לחתימה של ממש, שבאה לידי ביטוי בירי מנשק קל, בשימוש במטעני חבלה, בירי פצצות מרגמה ורקטות קסאם ובפיגועי התאבדות.²⁶ צה"ל נקט אמצעים רבים כדי לדכא את האינתיפאדה, ובהם פגיעה ישירה

¹⁹ שם, עמ' 808.

²⁰ על הרקע ההיסטורי של האינתיפאדה הראשונה, השתלשלות האירועים ומשמעותם, ראו בהרחבה בספרם של זאב שיף ואהוד יערי, **אינתיפאדה**, הוצאת שוקן, 1990.

²¹ אתר תנועת "יש גבול", <http://www.yeshgvul.org.il/about.asp>, כניסה אחרונה: 7 בינואר 2010.

²² ראו שמואל לרמן, "מוטי קרפל מציג: המהפכה" (ריאיון עם מוטי קרפל), **עיתון בשבע**, גיליון 29, 6 בפברואר 2003.

²³ לעדות על מקרים מעטים נוספים של סרבנות מימין בתקופה זו, ראו חגית רוטנברג, "המרד השפוף", **עיתון בשבע**, גיליון 112, 8 באוקטובר 2004.

²⁴ **לפסק ההלכה** ראו אתר "סנהדרין", כתב-עת לחשיבה משפטית יוצרת, כניסה אחרונה: 19 בינואר 2010; ראו גם הרב אליעזר מלמד, "תורת הסירוב של מייסד הרבנות הצבאית", **עיתון בשבע**, גיליון 371, 10 בדצמבר 2009.

²⁵ **לפסק ההלכה**, ראו אתר "סנהדרין", כתב-עת לחשיבה משפטית יוצרת, כניסה אחרונה: 19 בינואר 2010.

²⁶ להרחבה על הרקע ההיסטורי של האינתיפאדה השנייה, השתלשלות האירועים ומשמעותם, ראו ספרם של עמוס הראל ואבי יששכרוף, **המלחמה השביעית**, הוצאת משכל, תל-אביב 2004.

ביטוי ראשון לסרבנות מן הגל החדש הגיע עם פרסומו של **מכתב השמיניסטים השלישי בשנת 2001**, שנשלח לראש הממשלה דאז, אריאל שרון, והיו חתומים עליו 62 בני נוער. חלק מן החותמים הודיעו על סירובם לשרת בשטחי יהודה ושומרון וחבל עזה, וחלקם הודיעו על סירובם לשרת בצה"ל בכלל.²⁷

מכתב זה נשלח שוב **בשנת 2002**. הפעם הצטרפו אל החותמים בני נוער רבים, ומספרם הגיע לכ-350.²⁸ ייחודו של מכתב זה, **שהוא נכתב כמעין עצומה, מתוך כוונה להביא לכך שסרבנים וסרבניות רבים ככל האפשר יחתמו עליו**.

בתוך זמן קצר החלו חותמי מכתב השמיניסטים לקבל צווי גיוס, ואחדים מהם עמדו בהצטרפם להימנע או לסרב לשרת בשטחים או בצה"ל. **באפריל 2003** הועמדו לדין צבאי חמישה מחותמי המכתב; עד אז הם ריצו כמה חודשים כל אחד כעונשים משמעותיים. משפטם קיבל את הכינוי "**משפט הסרבנים**", והוא נמשך כתשעה חודשים. **בינואר 2004** הורשעו כל החמישה בסירוב פקודה ונשלחו **לשנת מאסר בפועל**.²⁹

התפתחות נוספת חלה בשלהי **ספטמבר 2003**, עם פרסומו של "**מכתב הטייסים**". על המכתב חתמו 27 מטייסי חיל האוויר, חלקם טייסי מילואים וחלקם כבר היו פטורים משירות מילואים.³⁰ במכתב הצהירו הטייסים שהם "מתנגדים לביצוע פקודות תקיפה בלתי חוקיות ובלתי מוסריות מהסוג שמבצעת מדינת ישראל בשטחים". הרמטכ"ל הודיע שחותמי המכתב יקורקעו ולא יוכלו להדריך עוד פרחי טיס בבית-הספר לטיסה. חלק מהחותמים חזרו בהם בעקבות הגינוי החרף והסירו את חתימתם מהמכתב. ייחודו של מכתב זה היה שלראשונה התמקד הסירוב ב**פקודה מסוימת** ולא בשירות באזור מסוים, והוא צמח משורותיהן של יחידות עלית **בצה"ל**.

יש להניח שמכתב זה הוא שהכשיר את הקרקע ל**מכתב לוחמי סיירת מטכ"ל**³¹ שנשלח חודשים ספורים לאחר מכן לראש הממשלה דאז שרון. על המכתב חתמו 13 לוחמים במילואים, רובם הגדול חיילי מילואים של סיירת מטכ"ל, והוא עורר גינוי נרחב מימין ומשאל.

על ההשלכות הפוליטיות של מכתבים אלו אפשר ללמוד מדבריו של עו"ד דב וייסגלס.³² בתשובה על שאלת עיתונאי בדבר הסיבות שהובילו את ראש הממשלה אריאל שרון להחליט על ביצוע ההתנתקות אמר:

מפני שבסתיו 2003 אנחנו מבינים שהכול תקוע... אריק תופש שהמציאות הזו לא תחזיק מעמד. שלא יניחו לנו. לא ירפו מאתנו. הזמן עובד לרעתנו... הכול קורס... וכשמופיעה יוזמת ז'נווה יש לה תמיכה רחבה. **ופה קופצים עליך מכתבי קצינים ופה מכתבי טייסים ופה מכתבי מטכ"ליסטים. ואלה לא צעירים מוזרים עם קוקו ירוק ועגיל באף שריח כבד של גראס אופף אותם... באמת מיטב הנוער.**

²⁷ ראו דב חנין, מיכאל ספרד ושרון רוטברד (עורכים), **משפטי הסרבנים**, הוצאת בבל, תשס"ד 2004, עמ' 7.

²⁸ ראו נוסח המכתב באתר Ynet: "**שמיניסטים לשרון: נסרב לשרת בצבא כיבוש**", 17 בספטמבר 2002, כניסה אחרונה: 10 בינואר 2010.

²⁹ לתיאור רחב של מהלך המשפט, העדויות, סיכומי התביעה וההגנה, פסק-הדין וגזר-הדין, ראו דב חנין, מיכאל ספרד ושרון רוטברד (עורכים), **משפטי הסרבנים**, הוצאת בבל, תשס"ד 2004, עמ' 37-224.

³⁰ ראו: יגאל מוסקו ופליקס פריש, "**טייסי חיל האוויר במיל': לא נתקוף בשטחים**", Ynet, 24 בספטמבר 2003, כניסה אחרונה: 10 בינואר 2010; עמוס הראל ואבי יששכרוף, **המלחמה השביעית**, הוצאת משכל, תל-אביב 2004, עמ' 198.

³¹ על מכתב זה, ראו "**סרבנים: גם בסיירת מטכ"ל**", Ynet, 21 בדצמבר 2003, כניסה אחרונה: 10 בינואר 2010.

³² ראו: ארי שביט, "**בשם מרשו**", **מוסף הארץ**, 8 באוקטובר 2004; עמוס הראל ואבי יששכרוף, **המלחמה השביעית**, הוצאת משכל, תל-אביב 2004, עמ' 320.

השלכה נוספת באה לידי ביטוי בראיון שקיימו העיתונאים אבי יששכרוף ועמוס הראל עם השיח' חסן יוסף, מבכירי החמאס ברצועה, שטען כי **מכתבים אלו עודדו את המחבלים לבצע פיגועי התאבדות**.³³

בעקבות אימוץ תוכניתו של ראש הממשלה דאז אריאל שרון לנסיגה ישראלית כוללת מרצועת-עזה וצפון השומרון – **תוכנית ההתנתקות** – בכנסת ובממשלת ישראל ב**פברואר 2005**, הודיע "ועד רבני יש"ע" שיש איסור מוחלט לפנות התנחלויות.³⁴ בכך ניתן האות לפתיחתו של ויכוח עז בתוככי הציונות הדתית בשאלה אם לצדד בסירוב גורף של חיילים להשתתף ביישום תוכנית ההתנתקות.³⁵

אומנם היו בקרב רבני הציונות הדתית מי שהתנגדו לפסק זה והציגו עמדות השוללות סרבנות ישירה אך תומכות בסרבנות "אפורה", או עמדות השוללות את הסרבנות על כל צורותיה וסוגיה, אולם נראה כי קולות אלו לא ייצגו את הזרם המרכזי בפסיקה הרבנית בציונות הדתית.³⁶

הקריאה לסרב לפקודת הפינוי צברה תאוצה עם הקמת "**מטה חומת מגן**", עמותה שקיבלה עליה להחתימם המוני חיילים על עצומה שבה יצהירו על סירובם להשתתף ביישום תוכנית ההתנתקות **כדי לסכל את יישומה של התוכנית**. אומנם העמותה פרסמה עצומה שבה כ-13,000 חתימות של חיילים המסרבים להשתתף בפינוי ההתנחלויות, אולם לפי נתונים שמסר לוועדת החוץ והביטחון של הכנסת הרמטכ"ל דאז דן חלוץ, במהלך יישום תוכנית ההתנתקות היו כ-63 **חיילים סרבנים בלבד**.³⁷ ממסמך של הפרקליטות הצבאית בעניין זה³⁸ עולה שלפני יישום התוכנית ובמהלכה נרשמו **163 מקרי סרבנות או איום בסרבנות** של חיילים בסדיר, בקבע ובמילואים. נגד שלושה מהסרבנים הוגשו כתבי אישום (אחד מהם נשפט למאסר בפועל); 65 חיילים נשפטו בדין משמעתי (46 מהם נידונו לעונשי מחבוש בפועל, שנעו בין 6 ימים ל-56 יום); נגד עוד 49 קצינים וחיילים ננקטו צעדים פיקודיים כמו נזיפה או הדחה מתפקיד פיקודי.³⁹

³³ ראו: שם, עמ' 142.

³⁴ הוועד הוסיף את חתימות רבני הוועד לפסק-ההלכה של הרבנים גורן, שפירא, ישראלי ונריה משנת 1995 (צילום של פסק-ההלכה מופיע בכתובת <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-2990386,00.html#n>; כניסה אחרונה: 19 בינואר 2010). ראו אפרת וייס, "**הרב שפירא: פינוי יישוב אסור – כמו אכילת הזיר**", *Ynet*, 16 בינואר 2005, כניסה אחרונה: 11 בינואר 2010. עם זאת, נראה שיש הבדלים אחדים בין פסק הסירוב משנת 1995 לפסק משנת 2005. ככלל, הפסק משנת 1995 פנה יותר אל הרשויות ("אנו קוראים לממשלה ולהנהגת הצבא, לא להעמיד את החיילים במצב בו עליהם להתלבט בין נאמנותם לערכים עליהם בנוי אורח חייהם לבין פקודות הצבא"), ואילו פסק-ההלכה משנת 2005 פנה אל החייל הדתי והורה לו לסרב לפקודה ("**כל פקודה הנוגדת את ההלכה והכופה לעבור על דברי תורה, אין לה כל תוקף, אסור להישמע לה... כל שיעבור על איסור זה לא יינקה, לא בעולם-הזה ולא בעולם-הבא**"). לניתוח ההבדלים שבין פסקי ההלכה ראו שלמה פישר, **ביטוי עצמי ודמוקרטיה באידיאולוגיה הציונית הדתית הרדיקלית**, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ינואר 2007, עמ' 75-76.

³⁵ ראו למשל: משה ויינשטוק, "לא נשבור את הכלים" **נקודה 278** (שבט תשס"ה, פברואר 2005), עמ' 24; דוד הנשקה, "אדם בביתך וקצין בצאתך?" **נקודה 282** (סיוון תשס"ה, יולי 2005), עמ' 12.

³⁶ ראו: יאיר שלג, **המשמעות הפוליטית והחברתית של פינוי יישובים ביש"ע**, הוצאת המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים תשס"ז, פרק שלישי (הרב צבי ישראל טאו, רבני המכינות הקדם-צבאיות וראשי ישיבות ההסדר); הרב אהרון ליכטנשטיין, "**סירוב פקודה**", **דף קשר**, עלון ישיבת הר-עציון לתלמידיה בישיבה ובצה"ל, כניסה אחרונה: 11 בינואר 2010; הרב יואל בן נון, "**עקירת יישובים – עבירה ציבורית**" (פורסם במקור בעיתון **הצופה**, ט"ז בתשרי התשס"ה, ואחר כך באתר "כיפה". כניסה אחרונה: 19 בינואר 2010).

³⁷ על-פי **עדות הרמטכ"ל** רב-אלוף דן חלוץ לפני ועדת החוץ והביטחון של הכנסת ב-7 בספטמבר 2005, פורסם באתר *Ynet*, כניסה אחרונה: 19 בינואר 2010.

³⁸ הנתונים מן המסמך שהגישה התביעה הצבאית לבית-הדין הצבאי של פיקוד מרכז בעת משפטו של סרן משה בוטיביה; פורסמו בכתבתו של עמוס הראל, "**ענישה קלה לסרבני ההתנתקות: 3 כתבי אישום ומאסר**", **מוסף הארץ**, 19 בדצמבר 2006.

³⁹ יש לציין בהקשר זה שלמידת הפומביות של הסירוב היתה השפעה על חומרת העונש שהוטל על הסרבן. למשל, על אבי ביבר, שסירב למלא פקודה מול מצלמות הטלוויזיה, הוטל העונש החמור ביותר שהוטל על סרבן בתקופת ההתנתקות – 56 ימים בכלא; בסיומם הוא שוחרר מהצבא. ראו כתבתו של עמוס הראל, שם.

מספרים אלו לא כוללים סרבנים "אפורים", שהצליחו להימנע מלהשתתף ביישום התוכנית בלי להתעמת ישירות עם מפקדיהם. כדי שתופעת הסרבנות לא תתרחב נמנע הצבא מראש מגיוס יחידות צבא ששיעור הדתיים שבהן גדול לביצוע ההתנתקות, מחשש שמא יוביל הדבר לסרבנות המונית.⁴⁰

בספטמבר 2005, עם השלמת יישומה של תוכנית ההתנתקות, שלחו כ-100 בני נוער תלמידי כיתות י"ב מכתב שכותרתו: "לא מתגייסים לצה"ל, צבא הגירוש והחורבן". המכתב, שהיו שכינו אותו "מכתב השמיניסטים הכתומים",⁴¹ הופץ ברחבי הארץ ונשלח לחברי כנסת מימין ומשמאל. נכתב בו בין היתר: "לנו, החתומים מטה, אין כוונה ומוטיבציה לשרת בצבא שאחראי לגירוש 15 אלף אנשים מביתם, להחרבת יישובים ושריפת בתי כנסת וישיבות". המכתב עורר הדים רבים וחשש כבד לגל השתמשויות, אך החשש התבדה.

מאז השלמת הנסיגה מחבל עזה ועד היום נרשמו אירועי סרבנות מעטים.⁴² הבולטים שבהם הם שלושה אירועים רצופים של הנפת שלטים בידי חיילי הסדר מחטיבת "כפיר", שבהם הכריזו החיילים שחטיבות אלו לא יפנו את היישוב "חומש".⁴³ בתגובה חריפה ותקדימית המליצה מערכת הביטחון לשר הביטחון אהוד ברק לבטל את ההסדר עם הישיבה שבה למדו החיילים שהניפו את השלטים.⁴⁴ שר הביטחון אימץ המלצה זו.⁴⁵

3. הגורמים להתרחבותה של התופעה

סוציולוגים מציינים כמה סיבות להתרחבותה של תופעת הסרבנות להתגייס או למלא פקודה צבאית, ובראשן הירידה במוטיבציה של צעירים לשרת בצה"ל, שנבלמה מעט רק עם תחילתה של האינתיפאדה השנייה.

בסיבות לירידה במוטיבציה לשרת מונה עוז אלמוג⁴⁶ את הגורמים האלה:

- דה-לגיטימציה שעשה שלטון הליכוד בראשית דרכו לקיבוצים, שגרמה לתחושה של ניכור ודחייה בקרב הנוער בקיבוצים, שבאותה שעה עדיין היה מן המובילים בנכונות להתגייס לצה"ל;
- הדימוי של מלחמת לבנון כמלחמה פוליטית שהוקרבו בה קורבנות שווא, שגרם לכרסום באמון הציבור במנהיגות הביטחונית;
- פגיעה בלתי מכוונת באזרחים במהלך הלחימה ופרסומה בכלי התקשורת, שהובילה לפגיעה באמון הציבור במוסריותו של הצבא;

⁴⁰ ראו עמוס הראל, "ניסיון הלחימה עם הפלשתינאים ומספר הדתיים הגבוה – הוציאו את חטיבת גולני ממעגלי הפינוי", **מוסף הארץ**, 17 ביוני 2.

⁴¹ ראו אפרת וייס, "עצומת נוער: לא נתגייס לצה"ל בגלל ההתנתקות", **Ynet**, 1 בספטמבר 2005, כניסה אחרונה: 19 בינואר 2010.

⁴² ראו למשל איתמר ענברי, "מסרב לבצע פשעי מלחמה בלבנון", אתר **nrg**, 31 ביולי 2006, כניסה אחרונה: 19 בינואר 2010; נעם לבנה, "סירבתי כי אין לקבל את ההרג", אתר **Ynet**, 18 בינואר 2009, כניסה אחרונה: 19 בינואר 2010.

⁴³ ראו אפרת וייס, "באמצע טקס בכותל, טירוניהם הניפו שלט נגד פינוי", **Ynet**, 23 באוקטובר 2009, כניסה אחרונה: 19 בינואר 2010; אפרת וייס, "שוב חיילים נשאו שלט: גם נחשון לא מגרשים", **Ynet**, 16 בנובמבר 2009; חנן גרינברג ואפרת וייס, "שלט שלישי נגד פינוי התנחלויות בחטיבת כפיר", **Ynet**, 19 בנובמבר 2009, כניסה אחרונה: 19 בינואר 2010.

⁴⁴ ראו אנשיל פפר, "הרמטכ"ל המליץ לברק להפסיק את ההסדר עם ישיבת הר ברכה", **מוסף הארץ**, 7 בדצמבר 2009.

⁴⁵ ראו חנן גרינברג וקובי נחשוני, "ברק: ישיבת הר ברכה תוצא מההסדר עם צה"ל", **Ynet**, 13 בדצמבר 2009, כניסה אחרונה: 19 בינואר 2010.

⁴⁶ עוז אלמוג, **פרידה משורליק – שינוי ערכים באליטה הישראלית**, אוניברסיטת חיפה, תשס"ד, עמ' 812-813.

- הסכם אוסלו, שפגע בדמותו הדמונית של האויב ויצר תחושה שכבר לא נשקפת לישראל סכנה קיומית, וממילא אין עוד צורך בגיוס החובה;
- גשוג כלכלי, שפתח אפשרויות לטיפוח קריירה בחו"ל והביא להעדפת קריירה בחו"ל על קריירה צבאית. בעקבות הגשוג נוצרו מעין שתי פלנטות: "פלנטת החזית", שבה ההקרבה האישית לטובת הכלל עומדת במרכז, ו"פלנטת העורף", שבה הסיפוק האישי עומד במרכז;
- הפמיניזם כאידיאולוגיה מתחרה בתרבות הצבאית, שהיא גברית במהותה;
- כרסום בתחושת הפטריוטיזם בקרב דור ההורים, שנתנה אותותיה גם בהשקפת ילדיהם.

אלק אפשטיין סבור שההסתייגות של חלק מבני הנוער משירות החובה קשורה גם לשינויים בעוצמה הצבאית ובשימוש בה. לדבריו, טכנולוגיית החימוש המתקדמת מצריכה צבא קטן יותר, וממילא מכרסמת בהצדקה הציבורית לגיוס החובה.⁴⁷

שני גורמים נוספים שהוא מציין: ירידת קרנה של הלאומיות "כתבנית תרבותית המכוננת את המחויבות למדינה",⁴⁸ ועליית קרנו של האינדיבידואליזם, המטפח בקרב בני נוער שאיפות לביטוי עצמי המעמידות את השירות הצבאי ואת סגנון החיים שהוא מכתוב כ"משעמם" וכ"מגביל את התפתחות האישיות".⁴⁹

אשר לסרבנות מן הצד הימני של הקשת הפוליטית, הנסיבות הסוציולוגיות שהובילו להתרחבותה של תופעה זו מורכבות יותר. מובן שחלק מן הסרבנים מימין נמנעו מלמלא פקודות מחמת פסקי-ההלכה שהורו להם לעשות כן. ואולם, יש עדויות לנכונות לסרב לפקודה גם מטעמים שאינם דתיים.⁵⁰ יתר על כן, בקרב הסרבנים אפשר גם למצוא כאלה שאינם תלמידי ישיבות ואינם מציינים לפסקי הרבנים בהקשרים אחרים. נראה כי אפשר להצביע על ארבע סיבות להתרחבות תופעת הסרבנות מימין:

התרחבות התופעה בשמאל הישראלי: כל עוד תופעת הסרבנות ייצגה רק את השוליים הרדיקליים של השמאל הישראלי היא נחשבה לבלתי לגיטימית מנקודת הראות הציונית. עם התרחבות התופעה וההצטרפות של חיילים שנחשבו לנציגי הזרם המרכזי של מחנה השמאל אל הסרבנים, התעוררה תחושה של "אם להם מותר, למה לנו לא?"⁵¹

אכזבה ממה שנתפס בעיני רבים כסטייה של המדינה מיעודיה הדתיים: הציונות הדתית רואה את מדינת ישראל כהתגשמות חזון הנביאים, בבחינת "ראשית צמיחת גאולתנו". ברוב שנות קיומה של המדינה תפיסה זו הובילה לייחוס ממד של קדושה למדינה ולמוסדותיה. אולם בעיני רבים, מאז הסכמי אוסלו ועד ההתנתקות מדינת ישראל פועלת נגד ייעודה הדתי. בקרב רבים בציונות הדתית הוביל הדבר

⁴⁷ אלק ד' אפשטיין, "המאבק על הלגיטימציה: התפתחות הסרבנות המצפונית בישראל מקום המדינה ועד למלחמת לבנון", **סוציולוגיה ישראלית** א (2), 1999, 319, בעמ' 327.

⁴⁸ שם.

⁴⁹ שם.

⁵⁰ למשל אורי אליצור, עיתונאי ופובליציסט, ששימש בעברו גם ראש לשכתו של ראש הממשלה בנימין נתניהו, מצהיר: "אילו הייתי חייל בצה"ל, בסדיר או במילואים, והייתי מקבל פקודה להשתתף בעקירת יישובים, לא הייתי מציינת לפקודה. ואילו היה הרב שפירא מורה לי למלא פקודה ולהשתתף בפינוי, לא הייתי מציינת לא לרב ולא לפקודה, אלא לצו מצפוני היהודי והדמוקרטי, האומר לי חד-משמעית שזוהי פקודה בלתי חוקית בעליל, שדגל שחור משחור מתנופף מעליה" – אורי אליצור, "אל תשתתף בזה!", **נקודה** 275, נובמבר 2004, עמ' 42.

⁵¹ חשש מפני תופעה זו הביע נשיא בית-המשפט העליון דאז, השופט אהרון ברק: "עניין לנו בקבוצה שיש לה נטיה לגדול... אתמול ההתנגדות היתה לשרת בדרום לבנון. היום ההתנגדות היא לשרת ביהודה ושומרון. מחר ההתנגדות תהיה להסרת מאחזים אלו או אחרים באזור" – בג"ץ 7622/02 דוד זונשיין נ' הפרקליט הצבאי הראשי, פ"ד נז(1) 726, 737.

אכזבה מן הדמוקרטיה הישראלית: חלק מן התהליכים שהובילו לאישור הסכמי אוסלו, וביתר שאת לאישור תוכנית ההתנתקות, היו בעיני רבים בתחום ה"אפור" של הדמוקרטיה, הן במובן זה שההכרעות נפלו לעתים על חודו של קול שלדעת רבים "נקנה" בצורה לא הוגנת, והן במובן זה שההכרעות שהתקבלו היו שונות מהעמדות המוצהרות של מקבלי החלטות בבחירות, מתוך התעלמות מרצון הבוחרים והמתפקדים. אצל רבים, החובה לציית לחוק ולפקודה מבוססת במידה רבה על קבלת "כללי המשחק" הדמוקרטיים, ומשעה שכללים אלו הופרו, לדעתם, גם החובה לציית לחוק או לפקודה אינה תקפה עוד.⁵³

שימוש בצבא למטרות שאינן הגנה או לחימה: שנים רבות ההגנה על אזרחי ישראל נחשבה לערך שיש עליו קונצנזוס רחב, ובשל כך ההזדהות עם הצבא היתה רבה. רבים סבורים שהשימוש בצבא למטרות שאינן הגנה או לחימה הופך את הצבא לזרוע ביצועית של השלטון, ולכן רמת ההזדהות עמו פחתה, ומתקרבת לרמת ההזדהות עם המשטרה ועם רשויות האכיפה האחרות. הירידה ברמת ההזדהות עם הצבא גרמה לירידה בנכונותם של חיילים לציית לפקודה צבאית.⁵⁴

4. דיון תיאורטי

הסירוב למלא פקודה צבאית הוא בראש וראשונה סירוב לציית לחוק, ובשל כך הדיון בסוגיה זו כרוך בדיון בסוגיה הרחבה של אי-ציות אזרחי. סוגיה זו שימשה כר נרחב לדיון פילוסופי מעמיק, מאז סוקראטס⁵⁵ וסופוקלס⁵⁶ ביוון העתיקה ועד ימינו.⁵⁷

ואולם, נראה שבסירוב למלא פקודה צבאית יש היבטים נוספים שאינם קיימים בסירוב לקיים את הוראות החוק. היבטים אלו קשורים לאופיו של הממסד הצבאי, לחיוניותו ולתפקיד המלכד שיש לו בציבוריות הישראלית.

אופייה של המערכת הצבאית: הממסד הצבאי, שלא כמו הממסד האזרחי, אינו מבוסס על מקורות כוח דמוקרטיים. המפקד לא נבחר לתפקידו על-ידי חייליו, ובשל כך סמכותו אינה יכולה להתבסס על אמון החיילים אלא על מערכת היררכית שקובעת כללים נוקשים בכל הנוגע לחובתו של החייל לציית להוראות מפקדו. מערכת זו מקנה למפקד סמכויות ענישה שתכליתן להרתיע את החייל מפני הפרת ההוראות. על היבט זה עמד בית-הדין הצבאי לערעורים בקובעו כי "חובת הציות לפקודות המפקדים המוסמכים הינה אחת מאבני היסוד עליהן מושתתת המסגרת והמערכת הצבאית, והיא היסוד לקיומה בתור שכזאת".⁵⁸

⁵² להרחבה בעניין זה ראו שלמה פישר, "הציונות הדתית על סף האלף השלישי, שתי תרבויות אמוניות", **אקדמות** כב (ניסן תשס"ט), עמ' 6 ואילך.

⁵³ ראו למשל יהודה צורף, "**הדמוקרטיה זרה לשמאל**", אתר **ערוץ 7**, 19 ביולי 2004, כניסה אחרונה: 19 בינואר 2010.

⁵⁴ עמדה זו עולה מן ההצהרה שבמכתב השמיניסטים הכתומים (ראו לעיל), שלפיה "אנו רואים את השימוש בצה"ל למלחמה ביהודים סכנה קיומית והרס הצבא".

⁵⁵ בדיאלוג הידוע "קריטיון", בתוך **כתבי אפלטון** (תרגם י"ג ליבס), הוצאת שוקן, ירושלים ותל-אביב, תשט"ו, כרך א, עמ' 239-254. בדיאלוג זה ביקש סוקראטס להצדיק לפני תלמידיו את סירובו לחמוק מן העונש שקבעו לו שופטי העיר אתונה.

⁵⁶ במחזה הידוע **אנטיגונה** (תרגם שמעון בוזגלו), הוצאת ידיעות אחרונות, תל-אביב 2007. המחזה עסק בסירובה של הגיבורה, אנטיגונה, להישמע לפקודתו של המלך קריאון להשליך אל מחוץ לעיר את גופתו של אחיה המורד ולא לקבורה.

⁵⁷ לדיון רחב בהצדקת החובה לציית לחוק ראו למשל חיים גנז, **ציות וסירוב – אנרכיזם פילוסופי וסרבנות פוליטית**, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 1996, פרק ב' (עמ' 48-86), וכן פרק ג' (עמ' 97-106).

⁵⁸ בג"ץ 470/80 אלגזי נ' שר הביטחון (לא פורסם, מצוטט ב-144/06 התובע הצבאי הראשי נ' סרן משה פרץ בוטביה גונן, תק-צב 2008 (2) 16, 21). דברים דומים נאמרו גם ב-147/00 התובע הצבאי הראשי נ' סג"ם אזרן, פד"ץ 2000 (א) 386, 413: "צבא ללא משמעת אינו אלא מועדון ויכוחים, לעתים אף צבא ליסטים, שלא יצלח למלא משימותיו. **טול מהצבא את יסוד המשמעת, ונטלת ממנו את נשמת אפו**".

טיעון מסוג זה הציג לאחרונה ראש הממשלה בנימין נתניהו: "צה"ל קיים על בסיס הרעיון של היררכיה בפקוד. אם אתה רוצה לבטל את צה"ל – תקדם את הסרבנות".⁵⁹

חינויותה של המערכת הצבאית: שלא כמו מוסדות אזרחיים אחרים, הצבא נועד להגן על חיי אדם. לפיכך, סיכון של עצם קיומו של הצבא נתפס כסיכון של יכולתה של המדינה להגן על חיי אזרחיה. מסיבה זו אפשר להניח שגם אם החברה מגלה סלחנות כלפי הפרות חוק מסוימות במישור האזרחי, היא תגלה סלחנות מעטה יותר כלפי הפרת פקודה צבאית, העלולה לסכן כאמור את עצם קיומו של הצבא, ובעקיפין – את חיי האזרחים.⁶⁰

התפקיד המלכד של צה"ל בחברה הישראלית: רבים עמדו על כך שבמדינת ישראל יש לצבא תפקיד נוסף – הוא משמש גורם מלכד, המאפשר לחברה הישראלית, השסועה מבחינה פוליטית, מבחינה עדתית ומבחינה דתית, להוסיף ולהתקיים ובתוך כך לכבד את מרכיביה של החברה.⁶¹ הסירוב למלא פקודה צבאית מכניס את השסעים הקיימים בחברה הישראלית אל תוככי הצבא, ובכך עשוי לחבל ביכולתו להגשים תפקיד זה.

המצדדים בזכותם של חיילים להימנע ממילוי פקודה המנוגדת לצו מצפונם מעלים על-פי רוב ארבע טענות עיקריות להצדקת הסירוב:

עליונות המוסר הטבעי: ביסודו של טיעון זה עומדת התפיסה שכל חוק כפוף למערכת נורמות טבעיות, שאותן נהגו גם לכנות "המוסר הטבעי" או "חוק הטבע". לפי תפיסה זו, חוקי אדם אינם לגיטימיים אם הם מנוגדים לחוק הטבע, ובשל כך אפשר לשפוט אדם על כך שציית לחוק המנוגד לחוק הטבע.⁶² מכוחו של טיעון זה שפטו בעלות-הברית את הפושעים הנאצים במשפטי נירנברג,⁶³ ומכוחו דחתה מדינת ישראל את טענת ההגנה של הצורך הנאצי אדולף אייכמן שעשה מה שעשה משום שהיה

⁵⁹ "ראש הממשלה נתניהו: הסרבנות תגרום להתמוטטות המדינה", הארץ, 17 בנובמבר 2009.

⁶⁰ הרב אהרון ליכטנשטיין, מבכירי ראשי ישיבות ההסדר, מציין ש"ככל שהתופעה [=הסרבנות] פושה יש לכך משמעות לגבי פיקוח נפש ממש. ידי צה"ל הולכות ונכבלות, כושר עמידתו כלפי פנים וכלפי חוץ נשחק ומעמדו כגורם מרתיע נפגם, על כל המשתמע מזה לגבי ביטחון המדינה" (רועי שרון, "הרב ליכטנשטיין נגד סרבנות" אתר nrg – יהדות, 17 ביולי 2005, כניסה אחרונה: 19 בינואר 2010).

⁶¹ "צה"ל הוא לא רק הכוח המגן על המדינה מפני סכנה קיומית... אלא גם משמש גורם מלכד, היוצר זהות משותפת בקרב המשרתים בו" – פרופ' אמנון רובינשטיין, "בכל זאת – צבא העם", מוסף הארץ, 29 בינואר 2002; היבט אחר של הפגיעה בלכידות מוזכר ב-ע/144/06 התובע הצבאי הראשי נ' סרן משה פרץ בוטביה גונן, תק-צב 2008(2) 16, עמ' 20, ולפיו הסרבנות "עלולה לפגוע בלכידות החברתית ובמוראל החברתי הכללי שעוצמתם מותנית, בין היתר, בנשיאה שוויונית במעמסת החובות החברתיים ובהנאה שווה מזכויות אזרחיות".

⁶² ביטוי לתפיסה זו אנו מוצאים למשל בדבריו של מרתין לותר קינג הבן: "ויש מקום לשאול 'איך אתם יכולים להטיף להפרת חוקים מסוימים ולציות לחוקים אחרים? התשובה טמונה בעובדה שקיימים שני סוגים של חוקים: יש חוקים צודקים ויש חוקים בלתי-צודקים. אני נוטה להסכים עם אוגוסטינוס הקדוש, שאמר כי 'חוק בלתי-צודק איננו חוק כלל'. ובכן, מה ההבדל בין השניים? איך אפשר לקבוע מתי חוק הוא צודק או בלתי-צודק? חוק צודק הוא דין מעשה-אדם העולה בקנה אחד עם החוק המוסרי. חוק בלתי-צודק הוא דין שאינו מתיישב עם החוק המוסרי..." ("מכתב מבית-הכלא המקומי של ברמינגהם", בתוך: יהושע ויינשטיין [עורך], אי-ציות ודמוקרטיה, הוצאת שלם, ירושלים תשנ"ט, 125, בעמ' 131).

⁶³ בית-הדין הבינ-לאומי הדגיש שמי ששירת את המשטר הגרמני ובתוך כך הפר את "העקרונות הכלליים של הצדק" או את "התכתובים הבסיסיים של האנושות" "אינו יכול עתה להסתתר מאחורי דרישה מיתולוגית לציות חיילי בכל מחיר כתירוץ למעשיו". Judgment of the International Military Tribunal for the Trial of German Major War Criminals, p.118. לגרסה העברית ראו: משפט נירנברג: פסק-הדין של בית-הדין הצבאי הבינלאומי, יד ושם, תשכ"ב.

חופש המצפון והדת: אחד מעקרונות היסוד בכל משטר דמוקרטי וליברלי הוא שאין כופים על אדם לפעול נגד צו מצפונו.⁶⁵ עיקרון זה נגזר מן ההכרה שכפייה לפעול נגד צו המצפון היא פגיעה חמורה בכבוד האדם, משום שהדרישה לפעול נגד צו המצפון נחשבת לרמיסת האישיות ולזלזול בערכי ובאמונותיו של האזרח.⁶⁶

סרבנות מכוחם של הערכים הדמוקרטיים: אחדים ממצדיקי הסרבנות מפתחים טיעון שלפיו המדינה הדמוקרטית מושתתת על סדרה של ערכים הומניסטיים, ובהם ערך השוויון וההכרה בזכותו של כל אדם לחיים, לחירות ולכבוד. משעה שהחליטה מדינה לבסס את משטרה על ערכים אלו, הרי ערכים אלו מחייבים אותה, ואין בסמכותה לחוקק חוקים המתנגשים בערכי היסוד הדמוקרטיים. אם חוקקה חוקים מסוג זה או נתנה באמצעות שליחיה פקודות הסותרות ערכים אלו, האזרח רשאי שלא לציית לחוק או לפקודה.⁶⁷

הסרבנות כבלם מפני ציות עיוור: במחקרים של פסיכולוגים חברתיים נמצא ששיקול הדעת המוסרי של האדם נשחק כאשר הוא בתוך מערכת היררכית המורה לו לציית לפקודות.⁶⁸ בעקבות מסקנות אלו, אחדים ממצדיקי סרבנות המצפון טוענים שיש להכיר בזכותו של אדם לסרב לפקודה מטעמי מצפון, משום שהכרה בזכות זו עשויה לשמש בלם מפני השפעותיה המוסריות השליליות של המערכת ההיררכית ולמנוע ציות עיוור לפקודות בלתי מוסריות.⁶⁹

⁶⁴ ביד"צ מר/3/57 **תובע צבאי נ' מלינקי**, פ"מ יז עמ' 90, בעמ' 213: "...חוקתה של מדינת ישראל אוסרת להישמע לפקודות בלתי חוקיות בעליל המצוות על ביצוע מעשים פליליים... סימן היכרה של פקודה בלתי חוקית בעליל – מן הדין שיתנסוס כדגל שחור מעל הפקודה הנתונה ככתובת אזהרה האומר 'אסור!'". פרופ' שלמה אבינרי סבור שמשמעות הפסיקה היא "להכניס לפסיקה הישראלית עקרונות ששורשיהם ביסודו של 'משפט הטבע'... בדומה למושגם של חז"ל על 'שבע מצוות בני נח'... מכנה משותף אנושי שיהא מקובל על הכול..." ("ציות ודמוקרטיה", בתוך: יהושע ויינשטיין [עורך], **אי-ציות ודמוקרטיה**, הוצאת שלם, ירושלים תשנ"ט, 165, בעמ' 180).

⁶⁵ במגילת העצמאות נאמר שמדינת ישראל "תבטיח חופש דת, מצפון, לשון, חינוך ותרבות". ואולם, הדעה המקובלת בבתי-המשפט בישראל היתה שעד לחקיקתו של חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו לפסקה זו לא היתה משמעות מחייבת (ראו: א' ברק, **פרשנות במשפט**, כרך שלישי, נבו הוצאה לאור, תשנ"ד, עמ' 305). משעה שנחקק חוק-היסוד ונקבע בסעיף 2 שלו ש"אין פוגעים בחייו, בגופו, או בכבודו של אדם באשר הוא אדם", מקובל כי החובה לכבד את חופש המצפון נגזרת מן החובה להימנע מפגיעה בכבוד. "חופש זה [=חופש המצפון]... יונק חיותו מהכרזת העצמאות. הוא נגזר מאופייה הדמוקרטי של המדינה... הוא מתבקש ממקומו המרכזי של כבוד האדם וחירותו במשפטנו" – בג"ץ 3261/93 **רוברט סטיבן מנינג נ' שר המשפטים, פרופ' דוד ליבאי**, פ"ד מז(3), 282, 287-286.

⁶⁶ ראו גם דב חנין, מיכאל ספרד ושרון רוטברד (עורכים), **משפטי הסרבנים**, הוצאת בבל תשס"ד 2004, עמ' 173-177.

⁶⁷ ישי מנוחין, ממיסדי תנועת "יש גבול": נתן ביטוי לתפיסה זו: "מערכת חוקים אינה יכולה להיחשב כדמוקרטית, אלא אם כן היא מושתתת על הערכים האלה [=הערכים הדמוקרטיים] ומשקפת אותם... ועל כן... החוק הדמוקרטי כפוף למערכת ערכים על-חוקיים ואסור לו לעמוד בסתירה להם. מאחר שחוק המנוגד לערכים הדמוקרטיים הוא בלתי-מוצדק, אי-הציות לחוק כזה הוא מעשה מוצדק בחברה הדוגלת בערכים דמוקרטיים" (ישי מנוחין, "ציות, סרבנות – בין הצדקה לחובה", על **דמוקרטיה וציות**, הוצאת "יש גבול", 1990, עמ' 104-105). טיעונים מסוג זה יכולים להצדיק גם סרבנות מימין. למשל, בריאיון עם כמה חיילים העיתונאית אורלי גולדקלנג מתארת חייל ש"רואה עצמו כיפריק של הדמוקרטיה"... זו דווקא הסיבה שבשלה הוא מתכוון לסרב לפקודת פינוי". דמוקרטיה, לדבריו, היא לא רק הכרעת הרוב אלא קודם כול שמירה על זכויות הפרט: "איך ייתכן שאני וחיילי נכנס לביתו החוקי של אזרח ונגרש אותו משם. הרי איך שלא תסתכלי על זה, זה הליך בלתי דמוקרטי גם אם הוא אושר בהכרעת רוב". אורלי גולדקלנג, "נקרעים מבפנים", **נקודה**, 278, פברואר 2005, עמ' 9.

⁶⁸ לסקירה של מחקרים אלו ולהרחבת הטיעון ראו דב חנין, מיכאל ספרד ושרון רוטברד (עורכים), **משפטי הסרבנים**, הוצאת בבל תשס"ד 2004, עמ' 182-186.

⁶⁹ ביטוי חריף לסלידה מפני ציות עיוור במסגרת הצבאית אפשר למצוא אצל הנרי ד' תורו, השואל על החיילים הצועדים בסדר מופתי בדרכם למלחמות שאין הם משוכנעים בצדקתן: "האם הם בכלל בני-אדם? או שמא הם מבצרים ומחסנים ניידים קטנים העומדים לשירותו של חסר מצפון" ("אי-ציות אזרחי", בתוך: יהושע ויינשטיין [עורך], **אי-ציות ודמוקרטיה**, הוצאת שלם, ירושלים תשנ"ט, 73, בעמ' 75). ראו גם דברי הרב זלמן מלמד, **פסקים ותשובות בעניין מצוות יישוב ארץ ישראל וגזירת העקירה של יישובים יהודיים בארץ ישראל**, הוצאת מאבני המקום, בית-אל, ניסן תשס"ה, עמ' 33, סעיף 20.

5. הסרבנות במשפט הישראלי

5.1. המסגרת הנורמטיבית

המסגרת הנורמטיבית לסוגיית הסרבנות מבוססת על שני חוקים: חוק השיפוט הצבאי, התשט"ו-1955 (להלן: חוק השיפוט הצבאי),⁷⁰ העוסק בסירוב לקיים פקודה צבאית, וחוק שירות הביטחון [נוסח משולב], התשמ"ו-1986 (להלן: חוק שירות הביטחון),⁷¹ העוסק בסירוב להתגייס לצבא.

חוק השיפוט הצבאי הוא גלגול מודרני של חוקת השיפוט – תש"ח. חוקת השיפוט אפשרה לשופטים להקל בעונשם של חיילים בגין מעשים שעשו או שנמנעו מלעשות אם עשו זאת מטעמי מצפון.⁷²

עם שוך הקרבות של מלחמת הקוממיות החלה הכנסת הראשונה לדון בניסוחם של חוק השיפוט הצבאי ושל חוק שירות הביטחון. במהלך הדיונים עלו הצעות לקבוע בחוק פטור מעונש על עבירת אי-ציות לפקודה צבאית כאשר האי-ציות נבע מטעמים שבמצפון או בדת, ולכל הפחות להסמיך את בתי-הדין הצבאיים לפטור חייל מעונש או להקל בעונשו אם נוכחו שהסירוב למלא את הפקודה נבע מטעמים מסוג זה.⁷³

חוק השיפוט יוצר הבחנה כפולה – בין **"סירוב לקיים פקודה"** ל**"אי-קיום פקודה"**, ובין מצבים שבהם סירוב או אי-קיום של פקודה נעשים **"תוך מילוי תפקיד"**, **"תוך פעולה קרבית"** או **"נוכח אויב"**.⁷⁴

עבירת הסירוב למלא פקודה נוכח אויב היא החמורה ביותר, ודינה מאסר של 15 שנה; העבירה הקלה ביותר היא אי-קיום פקודה תוך מילוי התפקיד, שדינה מאסר של שנתיים. בתווך עומדות העבירות של סירוב למלא פקודה תוך פעולה קרבית (מאסר של שבע שנים), סירוב למלא פקודה תוך מילוי התפקיד (מאסר של שלוש שנים) ואי-קיום פקודה תוך פעולה קרבית (מאסר של עשר שנים).⁷⁵

עם זאת, החוק פוטר את החייל מאחריות פלילית לעבירות מסוג זה כאשר "ברור וגלוי שהפקודה שניתנה לו היא לא חוקית".⁷⁶

בשנת 2004 נעשה ניסיון להקנות לבית-הדין הצבאי גם את הסמכות לשיפוט חייל **"שעשה שימוש בדרגתו, תפקידו או בשם יחידתו"** כדי להניא אחרים משירות צבאי או מקיום פקודה ולהטיל עליו עונש מאסר של שלוש שנים. ניסיון זה לא צלח.⁷⁷

כאמור, **חוק שירות הביטחון** עוסק בסירוב להתגייס לצבא. החוק מקנה לשר הביטחון את הסמכות לפטור אדם משירות בצה"ל או לדחות את שירותו "מטעמים הקשורים בצורכי החינוך, ההתיישבות

⁷⁰ ס"ח 189 (20/7/55), עמ' 171. סעיפים 122 ו-123 נקבעו בתיקון מס' 9 לחוק, ס"ח התשל"ז, עמ' 43.

⁷¹ ס"ח 1170 (30/1/86), עמ' 105. סעיף 36 מקורו בתיקון מס' 14 לחוק משנת תשס"ז, ס"ח 2111 (11/9/07), עמ' 472. סעיף 39 לחוק מקורו בתיקון מס' 3 לחוק משנת תשמ"ט, ס"ח 1272 (31/3/98), עמ' 24.

⁷² חוק השיפוט הצבאי, סעיף 76 (להלן: סעיף המצפון).

⁷³ לסקירת הדיונים בכנסת בעניין זה ראו גדי אלגזי, "להקשיב לקול הסירוב", בתוך: דב חנין, מיכאל ספרד ושרון רוטברד (עורכים), **משפטי הסרבנים**, הוצאת בבל, תשס"ד 2004, 11, בעמ' 14-18. המאמר התפרסם גם באתר ההוצאה לאור, בכתובת: http://readingmachine.co.il/home/books/book_462_168/article_600, כניסה אחרונה: 18 בינואר 2010.

⁷⁴ חוק השיפוט הצבאי, סעיפים 122, 123.

⁷⁵ החוק לא עוסק באפשרות של אי-מילוי פקודה נוכח אויב.

⁷⁶ חוק השיפוט הצבאי, סעיף 125. מן הראוי לציין שלמרות נוסח הסעיף ("לא יישא חייל באחריות פלילית"), המלמד לכאורה שעל החייל מוטלת חובה לקיים את הפקודה למרות היותה לא חוקית, מכותרת הסעיף ("אין חובה לקיים פקודה בלתי חוקית") עולה שהחייל לא נדרש לקיים פקודה מסוג זה.

⁷⁷ הצעת חוק השיפוט הצבאי (תיקון – סרבנות), התשס"ד-2004, 1910/פ. הצעת חוק זה הונחה על שולחן הכנסת בכ"ד בשבת התשס"ד (16 בפברואר 2004), וסביר להניח שהיא באה בתגובה על מכתב הטייסיים ועל מכתב לוחמי סיירת מטכ"ל.

⁷⁸ על-פי פסיקת בתי-המשפט ⁷⁹

טעמי מצפון כלולים ב"טעמים אחרים", ובשל כך שר הביטחון מוסמך לפטור אדם מחובת הגיוס מטעמי מצפון.⁸⁰

במהלך השנים נעשו ניסיונות לקבוע בחוק פטור גורף מחובת גיוס מטעמי מצפון שאינו תלוי בשיקול דעתו של שר הביטחון. ניסיונות אלו לא צלחו.⁸¹

עם זאת, החוק נותן פטור מיוחד לנשים מ"טעמים שבמצפון או טעמים שבהווי משפחתי דתי"⁸² ומ"טעמים שבהכרה דתית".⁸³ הפטור אינו נתונים לשיקול דעתו של שר הביטחון.

לצד ניסיונות לשנות את חוק השיפוט הצבאי ואת חוק שירות הביטחון, הונחו על שולחן הכנסת הצעות חוק הקוראות להטיל עונשים על אדם או על תאגיד הקוראים לאחרים לסרב להתגייס לצה"ל או לסרב למלא פקודה חוקית.⁸⁴

5.2. הסרבנות בפסיקת בתי-המשפט בישראל

בתי-המשפט בישראל מכירים בסמכותו של שר הביטחון לשחרר אדם מחובת הגיוס מטעמי מצפון, כל עוד סירובו לשרת בצבא הוא בגדר סרבנות מצפון ולא בגדר אי-ציות אזרחי.⁸⁵ נהוג להבחין בין "סרבנות מצפונית מלאה", הנובעת מטעמים פציפיסטיים, ל"סרבנות מצפונית סלקטיבית", כגון סירוב לשרת באזור מסוים. בנוגע לסרבנות המצפונית המלאה נקבע כי לשר הביטחון יש סמכות לתת לאדם פטור מלא משירות בצה"ל, אם כי הוא רשאי להחליט שלא לתת את הפטור "במקום שצורכי ביטחון הם חריפים".⁸⁶ מנגד, כאשר סרבנות המצפון היא סלקטיבית, נקבע שאין שר הביטחון מוסמך לפטור אדם מחובת השירות,⁸⁷ ולעניין זה אין להבחין בין נשים לגברים.⁸⁸

⁷⁸ חוק שירות הביטחון, סעיף 36.

⁷⁹ ראו: בג"ץ 7622/02 דוד זונשיין נ' הפרקליט הצבאי הראשי, פ"ד נז(1), 726, 733, ובמובאות המצוינות שם לעניין זה.

⁸⁰ כדי לשחרר חיילים מטעמי מצפון הוקמה ועדה מיוחדת ("ועדת מצפון"), שתפקידה לייעץ לשר אם מן הראוי לשחרר את החייל או לא. ראו "בג"ץ זוננשיין" – בג"ץ 7622/02 דוד זונשיין נ' הפרקליט הצבאי הראשי, פ"ד נז(1), 726, 733.

⁸¹ הצעת החוק האחרונה בעניין זה – הצעת חוק שירות הביטחון (תיקון – פטור מטעמי מצפון), התשס"ט-2009 (פ/438/18) – הונחה על שולחן הכנסת לפני כחצי שנה. הצעות חוק דומות או זהות הונחו גם על שולחן הכנסת ה-17 (פ/22; פ/225/17); ה-16 (פ/1101; פ/1155), ה-15 (פ/918) וה-14 (פ/2028/14).

⁸² חוק שירות הביטחון, סעיף 39.

⁸³ שם, סעיף 40. סעיף זה חל רק על נשים דתיות, ואילו סעיף 39 חל גם על נשים מסורתיות המצהירות שמטעמים שבהווי דתי אין הן מסוגלות להתגייס. בשל כך, התנאים להכרה בזכותה של אשה לפטור מחובת הגיוס לפי סעיף 39 קשים מן התנאים להכרה בזכותה לפטור לפי סעיף 40.

⁸⁴ הצעת החוק האחרונה בעניין זה הונחה על שולחן הכנסת בט"ז בסיוון תשס"ט (8 ביוני 2009), וכותרתה הצעת חוק שידול לסרבנות להגן על ביטחון המדינה, התשס"ט-2009 (פ/1260/18). הצעות חוק דומות: הצעת חוק העונשין (תיקון – סרבנות מאורגנת), התשס"ב-2002 (פ/3700); הצעת חוק העונשין (תיקון – ענישה בגין סרבנות או שידול לסרבנות מצפון פוליטית וסלקטיבית), התשס"ד-2004 (פ/2185). בהקשר זה מן הראוי להעיר שביית-המשפט העליון כבר התבקש לכפות על רשם העמותות לפעול לפירוקה של עמותת שקראה לסרבנות ודחה את הבקשה. ראו: בג"ץ 1398/04 סמ"ר (במיל') איתי בן חורין נ' רשמת העמותות – גב' רות שלגי, עו"ד, תק-על(1)2006(1)729.

⁸⁵ ראו בג"ץ 2383/04 לאורה מילוא נ' שר הביטחון, פ"ד נט(1), 166, 177.

⁸⁶ בג"ץ 7622/02 דוד זונשיין נ' הפרקליט הצבאי הראשי, פ"ד נז(1), 726, 734.

⁸⁷ ראו: בג"ץ 734/83 שיין ואח' נ' שר הביטחון ואח', פ"ד לח(3), 393, 402-403; בג"ץ 630/89 מננס נ' הרמטכ"ל ואח' (לא פורסם); בג"ץ 4062/95 אפשטיין נ' שר הביטחון ואח' (לא פורסם). בפסקה 2 של פסק-הדין; בג"ץ 2700/96 ברנובסקי נ' שר הביטחון (לא פורסם). לטעמים להצדקת ההבחנה בין שני סוגי הסרבנות, ראו בג"ץ 7622/02 דוד זונשיין נ' הפרקליט הצבאי הראשי, פ"ד נז(1), 726, 737; בג"ץ 2383/04 לאורה מילוא נ' שר הביטחון, פ"ד נט(1), 166, פסקאות 10, 11 של פסק-הדין.

⁸⁸ ראו בג"ץ 2383/04 לאורה מילוא נ' שר הביטחון, פ"ד נט(1), 166, פסקה 13 של פסק-הדין.

בנוגע לסירוב למלא פקודה צבאית, ידועה ההלכה המשפטית מפרשת כפר-קאסם, שלפיה פקודה בלתי חוקית, שחייל חייב שלא להישמע לה, היא כזאת ש"מן הדין שיתנוסס כדגל שחור מעל הפקודה הנתונה ככתובת אזהרה האומר 'אסור!' לא אי-חוקיות פורמלית נסתרת או נסתרת למחצה, לא אי-חוקיות המתגלה רק לעיני חכמי משפט חשובה כאן, אלא: הפרת חוק גלויה ומובהקת, אי-חוקיות ודאית והכרחית המופיעה על פני הפקודה עצמה".⁸⁹

כל פקודה אחרת מן הדין לקיימה, ומשלא קיים אותה החייל – צפויים לו העונשים הקבועים בחוק השיפוט הצבאי.

6. הסרבנות במשפט העברי

על הסכנה הכרוכה בסירוב למלא פקודה צבאית התריע כבר הרב נפתלי צבי יהודה ברלין (הנצי"ב מוולוז'ין), מגדולי התורה באירופה במאה ה-19, לפני יותר מ-100 שנים. הנצי"ב הסביר שיהושע הוסמך להמית את כל מי שימרה את פיו⁹⁰ (אף שלא היה לו מעמד של מלך) משום שהפרת פקודתו של המפקד מחלישה את רוחו, "ונמצא הוא [הסרב] רודף [=מְסַפֵּן חיי אחרים] וחייב מיתה".⁹¹ למרות זאת, יש נסיבות שבהן המשפט העברי מצדיק סרבנות, כפי שיבואר להלן.

6.1. סרבנות מצפונית

מאחר ש"המסורת היהודית רואה במוסר חלק יסודי של המערכת ההלכתית",⁹² גם סרבנותו של מי שאינו מקיים את הפקודה מטעמים מוסריים, ולא משום שהפקודה סותרת את ההלכה, תוגדר כסרבנות דתית. בשל כך, יש הסבורים ש"קשה למצוא אחיזה להגנה על **סרבנות מצפונית** במסורת היהודית".⁹³

המקור הקרוב ביותר לסוגיית הסרבנות המצפונית הוא זה העוסק בזכותו של "הירא ורך הלבב" לחזור משדה הקרב.⁹⁴ בשאלה מי הוא "רך לבב" רבו הדעות.⁹⁵ ואולם, לשיטתו של רבי עקיבא בניסוחה בתוספתא,⁹⁶ "רך הלבב" הוא "אפילו גיבור שבגיבורים וחזק שבחזקים, והיה רחמן". כלומר, יש לפטור אדם שנוטה לרחם על האויב מן החובה להשתתף במאמץ המלחמתי. מאחר שכידוע היהדות אינה שוללת באופן עקרוני את המלחמה,⁹⁷ אפשר לראות בעמדה זו משום תמיכה בלגיטימיות של סרבנות המצפון מטעמים פציפיסטיים.⁹⁸

⁸⁹ ביד"צ מר/3/57 **תובע צבאי נ' מלינקי**, פ"מ יז עמ' 90, בעמ' 213.

⁹⁰ ע"פ **יהושע א**, יח.

⁹¹ **העמק שאלה** פרשת ואתחנן, שאילתא קמב.

⁹² אבי שגיא, "הסרבנות המצפונית ומעמדה במסורת היהודית", **תרבות דמוקרטית**, 11 (תשס"ח 2007), עמ' 222. את הטענה הוא מבסס בהרחבה ובגיבוי מקורות רבים בספרו **יהדות, בין דת למוסר**, תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, 1998. למשל, הוא מביא תשובת רדב"ז שעוסקת בשאלה אם חייב אדם להקריב אבר לשם הצלת חיי חברו, ולאחר הדיון ההלכתי הוא מוסיף: "צריך שמשפטי תורתנו יהיו מסכימים אל השכל והסברא, ואיך יעלה על דעתנו שיניח אדם לסמא את עינו או לחתוך את ידו או רגלו כדי שלא ימיתו את חברו?" (**שו"ת רדב"ז** חלק ג, סימן תרכז). מכאן שהמוסר הטבעי, הבא לידי ביטוי בסברת השכל, מקבל מעמד הלכתי, ומכוחו מכריע הרדב"ז שאין לחייב אדם לוותר על אבר לשם הצלת חברו.

⁹³ אבי שגיא, "הסרבנות המצפונית ומעמדה במסורת היהודית", **תרבות דמוקרטית** 11 (תשס"ח 2007), עמ' 223.

⁹⁴ דברים כ, ח.

⁹⁵ לסקירת הדעות, ראו דברי השופט אלון בבג"ץ 734/83 **יעקב שיין נ' שר הביטחון**, פ"ד לח(3), 393, 404.

⁹⁶ תוספתא סוטה (מהדורת ליברמן), פרק זד, הלכה כב.

⁹⁷ ראו אבי שגיא, "הסרבנות המצפונית ומעמדה במסורת היהודית", **תרבות דמוקרטית** 11 (תשס"ח 2007), 203, בעמ' 222, ובמקורות שציין בהערה 67, שם.

⁹⁸ כפי שאכן הסיק השופט אלון בבג"ץ שיין (לעיל הערה 95), אם כי סייג שעמדה זו תקפה רק למלחמת רשות ולא למלחמת מצווה.

ואולם, בצדק העיר הרב שלמה גורן⁹⁹ ששיטת רבי עקיבא אינה מבוססת על "דעות והשקפות עולם" אלא על "נתוני נפש", משום ש"דעותיו והשקפותיו של האיש חייבות להתבסס על דעת תורה והשקפת הנביאים". משום כך, כל אשר אפשר להסיק ממקור זה הוא שאם השיקולים המצפוניים הפכו לתכונות נפש שמונעות מאדם את היכולת להשתתף במלחמה, יש לפטור אותו מכך.

יתר על כן, לפי ההלכה, הפטור האמור חל רק במלחמות המוגדרות כמלחמות רשות,¹⁰⁰ ומאחר שמלחמה שתכליתה היא "עזרת ישראל מיד צר" מוגדרת כמלחמת מצווה,¹⁰¹ הרי הפטור האמור כלל לא יחול על מלחמות ישראל שבדור האחרון.

זאת ועוד, גם כאשר המלחמה מוגדרת כמלחמת רשות, אין ההלכה פוטרת את רך הלבב ממילוי תפקידים שאינם כרוכים בלחימה ממש.¹⁰² לכן, אפשר וראוי לשבץ את סרבן המצפון בתפקידים צבאיים שמילויים אינו סותר את צו מצפונו.

מקור נוסף לסרבנות מצפונית הוא פרשת אוריה החתי. אוריה, שהיה מגיבורי דוד, נקרא לשוב משדה הקרב וללכת לביתו. אוריה שב, אך לא חזר לביתו אלא נשאר ב"פתח בית המלך". מששאל אותו דוד מדוע הוא לא ממלא את פקודתו, השיב: "הארון וישראל ויהודה יושבים בספנות ואדוני יואב ועבדי אדוני על פני השדה חֲנִים, ואני אבוא אל ביתי לֶאֱכֹל ולשתות ולשכב עם אשתי?".¹⁰³

חכמינו קבעו שבשל תשובה זו נחשב אוריה למורד במלכות שדינו מוות,¹⁰⁴ אולם הדעות נחלקו בשאלה במה התבטאה מרידתו. יש הסבורים שמרידתו היתה בעצם סירובו ללכת לביתו לפי פקודת המלך.¹⁰⁵

לכאורה, הטענה שבפי אוריה היא טענה מצפונית. הוא טוען שאין הוא מסוגל לצאת לחופשה בשעה שחבריו מסכנים את חייהם בשדה הקרב. טענה זו אינה טענה הלכתית, שכן לפי ההלכה היה עליו להישמע לפקודת המלך. נמצא שלפי הפרשנות האמורה, הגדרתו של אוריה כמורד במלכות מלמדת שהסירוב המצפוני אינו לגיטימי.

6.2. סרבנות דתית

לסרבנות הדתית – שנכללת בה, כאמור, גם הסרבנות מטעמים מוסריים שהם חלק מהמערכת ההלכתית – יש לגיטימציה רחבה יותר מאשר לסרבנות המצפונית. ביטוי לכך ניתן במדרש על הפסוק "אני פי מלך שמור, ועל דברת שבועת אלקים (קהלת ח, ב): "בא הכתוב להודיעך שדברת שבועת אלקים יהיה עליון על צווי בשר ודם, שתבטל רצון בשר ודם מפני רצון אלקים".¹⁰⁶

⁹⁹ הרב שלמה גורן, "צבא ומלחמה לאור ההלכה", מחניים צו (תשכ"ה), 15.

¹⁰⁰ משנה סוטה פרק ח, משנה ו.

¹⁰¹ משנה תורה הלכות מלכים, פרק ה, הלכה א. לפי תלמוד בבלי סוטה מד ע"ב, ייתכן שההוראות בדבר חזרת הירא ורך הלבב משדה הקרב חלות גם במלחמת מנע. ראו גם אבי שגיא, "הסרבנות המצפונית ומעמדה במסורת היהודית", תרבות דמוקרטית 11 (תשס"ח 2007), 203, בעמ' 226.

¹⁰² משנה תורה הלכות מלכים, פרק ז, הלכה ט.

¹⁰³ שמואל ב יא, יא.

¹⁰⁴ תלמוד בבלי שבת נו ע"א.

¹⁰⁵ ראו למשל תוספות שבת נו ע"א, ד"ה דאמר לי ואדוני יואב.

¹⁰⁶ מדרש רבה במדבר יד, ו. ואכן, יש תקדימים המלמדים שלכתחילה, יש להעדיף "סרבנות אפורה" על עימות ישיר עם הפקודה. ראו: תלמוד בבלי סנהדרין מט, א (בעניין הפקודה שניתנה לעמשא להזעיק את בני יהודה); פסיקתא רבתי יא (בעניין הפקודה שניתנה ליואב שר הצבא לפקוד את עם ישראל). ושמה יש להבחין בין סירוב לפקודה הניתנת למפקד בדרג בכיר (כעמשא ויואב) לפקודה הניתנת לחייל הזוטר.

הרמב"ם ניסח עיקרון זה כך: "המבטל גזרת המלך בשביל שנתעסק במצוות, אפילו במצווה קלה הרי זה פטור, דברי הרב ודברי העבד דברי הרב קודמין. ואין צריך לומר **אם גזר המלך לבטל מצווה שאין שומעין לו**".¹⁰⁷

עם זה, יש הטוענים שכאשר יש מחלוקת בין הפוסקים בשאלה אם הפקודה סותרת את ההלכה, יהיה החייל חייב למלא אותה משום ש"**הסכנה שבהפרת פקודה גדולה יותר מספק ביטול הדין**".¹⁰⁸

---

¹⁰⁷ **משנה תורה** לרמב"ם הלכות מלכים, פרק ג, הלכה ט.

¹⁰⁸ הרב יעקב אריאל, "הפרת פקודה משום מצווה או שיקולים מוסריים", **תחומין** ד (תשמ"ג), 173, בעמ' 177.

